DISA' XHUR FIS-SALT

(Jaqbad mal-ħarġa ta' qabel)

Issa sa nikteb xi żewġ ġrajjiet żgħar fuq is-Salt, biex ngħaddu naqra ż-żmien; nibda billi ngħid xi ħaġa fuq il-*ġrajja tat-tiġieġa tal-Kurât.*

L-ewwel semmejt il-bitħa, jew għalqa ta' wara l-knisja, li f'nofsha kien hemm siġra tat-tût (tidher fir-ritratt li ġibna, fil-faċċata 106. fil-għadd ta' Nr.4, 1962), li fiha konna noħorġu jilgħabu lit-tfâl ta' l-iskola. Dik tfakkarni f'naqra ta' ġrajja li kull meta tiġi quddiem għajnejja, għadha ġġiegħlni nidħak sal-lûm. Mela darba, il-"qassis" Protestant tas-Salt tbiddel, u ġie ieħor minn Ramalla. Dun Ġubrajil, il-kurât tas-Salt, ħasel kien jafu, u darba stiednu biex ijmur jiekol għandu. Dun Ġubrajil qal lil kôka, mara Armena, jisimha Omm-Nażâr, biex t'xtri żewġ tiġiġiet u titboħ u ssajjar tiġieġa minnhom. Aħna, s-surmastrijiet, konna nieklu mid-Dejr, u nħallsu ta' l-ikel, imma dak inhar, Dun Ġubrajil, biex jagħmel ekonomija, qalilna biex nieklu bikri, ikel bħal ta' dâri, ħalli t-tiġieġa jekluha hu u l-"qassis" Protestant biss. Hu kien l-imgħallem, u li ried hu sâr. Imma l-għada, waqt li t-tfal tal-iskola kienu jilgħabu fil-bitħa tat-tûta, tiġi tiġieġa sewda, ma nafx minn fejn, u t-tfal irmaw jiġru warajha. Târet għal fuq it-tuta, u żewġt itfal ixxabtu wrajha hemm ukoll. Reġgħet taret minn fuq it-tuta, it-tîr u tqâqi, u marret fuq il-bjut tal-Misilmin, u ma dehritx aktar. Imma ċaf kif taret? Donnha għasfûr!

Jien it-tiġieġa ma kontx naf ta' min hi; imma mbagħad intbaħt li Omm-Nażâr u Dun Ġubrajil kienu qegħdin ifittxûha, jiġifieri kienet tal-kurât. Jien lit-tfâl meta ġrew warajha, ma kell'mthomx (u anqas kelli żmien inkellimhom kieku ridt, għax kollox sar f'għamża) għax ma kontx nâf it-tiġieġa ta' min kienet. U mbagħad ħsibtha, u ħallejthom ifittxu u ma tkellimt xejn għax kieku tkellimt, il-kurât miegħi kien jeħodha. Imma f'qalbi rmajt nidħak, għax xorta waħda tilifha t-tiġieġa l-Kurât! Ma kelnihiex aħna, keluha l-Misilmîn!

Is-Salt, Tranġordanja. Il-bidu tat-triq li mis-Salt tieħu lejn Għamman. Il-Knisja li tidher qalb id-djar, hi tal-Gregi Kattolki. Il-Knisja tal-Griegi Ortodossi qegħda wkoll dik innaħa imma fir-ritratt ma tidhirx.

Issa ngħidu xi ħâġa fuq: *Meta fis-Salt għamlet il-borra;* għax hawn

Malta ma taghmilx borra u ħafna nies ma jafûx kif inhi.

Fil-Palestina u t-Transġordânja, fix-xitwa, qisu dejjem fix-xahar ta' Frar taghmel il-borra. Meta taghmel il-borra, tkun kalma kbîra, anqas nefħa li hi nefħa żgħîra ta' riħ. Is-sema ma jkunx jidher, għax jekk tħares 'il fuq ma tarax ħlief bħal nuħħâla bajda n'eżla mill-ajru bil-qajl il-qajl. Dik in-"nuħħala" tieqaf kull fejn issib: fit-triq, fuq il-bjût, fi ħġur it-twieqi, fuq friegħi tas-siġar, kull imkien, għax billi hi ħafîfa, ma titgerbibx. Għall-ewwel tkun ratba, bħan-nuħħâla wkoll, imma wara tagħqad bit-toqol tagħha nfisha, u ssîr jiebsa daqs il-ġebel. Jekk taqbad qabda minnha u tagħfasha bejn idejk, tibbies ukoll, minn barra biss, għax minn ġewwa tibqa' ratba.

Fl-iskejjel tal-Insâra-Latini (għax tal-Griegi u l-Protestanti u l-Misilmîn, ma nafx) l-ewwel jûm li tinżel il-borra, lit-tfal jagħtuhom btâla. Il-Palestina, it-tfal, u ħafna kbar ukoll, dik inhar jagħmlu gwerra ħielsa tal-borra: jgħaqqdu l-balal tal-borra u jwaddbu għal xulxîn. Il-balla, meta taħbat ma' dak li jkun, tinfaqa' u tarġa' ssir nuħħâla bajda, għal hekk ħadd ma jieħu għalih.

Is-sena li kont is-Salt jien, ukoll niżlet il-borra, u dik inhar, kif inhi d-drawwa, ma għamilniex skôla. Imma għandu jkun li hemm ma jagħmlux gwerra, għax il-kurât qalilna nqabbdu n-nar fl-istûfa, fil-klassijiet u noqogħdu hemm nindukraw it-tfal, kull wieħed fil-klassi tiegħu. U tassew: it-tfal qishom kollha ġew, u ġiebu xi ħaġa biex jilgħabu: blâlen, boċċi u hekk. Wieħed ġieb orgni tal-idejn, li kien jafu m'hux ħażîn (kien jismu Jusef Ħaddâd; ġie Malta mal-Pajoniera Għarab fis-sena 1941, fl-aqwa tal-Gwerra) u qagħad idoqq. L-oħrajn qagħdu jilgħabu għas-sħâna tan-nar. Tħossok tistaħja, tieħu nhar btâla bla ħsieb!

U darba morna għamilna: *Żjâra f'raħal tal-Għarab*, żgħîr, fuq għolja, kif sa nsemmi hawnekk.

Wieħed qassis Għarbi (Kattolku, ma għandniex xi ngħidu) jismu Abuna Halîl, ġie s-Salt u qagħad xi jumejn jew tlieta għand Dun Ġubrajil. Xi xahar wara li mar jagħmilha ta' Kurât fir-raħal li kellu jmur, stedinna mmorru nhâr għandu, għax dak ir-raħal ma kienx bgħid wisq mis-Salt; xi siegħa u nofs mixi; kien jismu Fħies. Morna fil-għodu, jum li ma kellniex skola, u tlaqna mis-Salt u ġbidna lejn Wâdi l-Ażraq, li hu naqra ta' xmara, għax dejjem għaddej minnu l-ilma, u qsamnieh minn mogħdija magħmula b'ħaġra fejn ħaġra, fl-ilma, u bdejna telgħîn it-telgħa, wieqfa-wieqfa, in-naħa l-oħra tal-wied. L-art tat-telgħa ma hix ħamrija imma blât lixx, u mżerżaq, u fuq il-blât raxxa frak irqîq ta' ħaġar jiebes, donnu frak taż-żnied, li jiżloq taħt iż-żarbun. Domna telgħin ħafna, għax dak il-frâk ma jħallikx timxi sew; imma fl-aħħar wasalna fil-quċċata. Hemm fuq kien hemm għolja żgħîra, donna tumbâta, għariba għall-aħħar. Il-għolja kienet griża, imma min-naħa għall-oħra, jgħaddu minn fuq il-quċċata tagħha, kien hemm żewġ faxxi wesgħin xi qamtejn, li nħawi jitwessgħu u nħawi jidjiequ, imissu ma' xulxin, faxx minnhom ħamrâni u l-faxx l-ieħor jagħti fil-kħûla, magħmulin mill-ħolqien!

Meta wasalna l-Fħies, Abuna Halil laqagħna u feraħ bina, u ħâdna naraw il-knisja. Kienet knisja żgħira, donnha knisja minn dawk li hawn Malta

jkunu qalb ir-raba. L-art tagħha mballta bit-torba, u kollha frak tat-tiben li jġorru ma' djulhom in-nisa Fellaħin. Jidher li ma kenitx tinkines ħlief darba fil-kemm. Ma kienx hemm bankijiet, jew siġġiijet; in-nies fil-quddies u t-talb l-ieħor, joqogħdu bil-qegħda fl-art. Imbagħad morna naraw ukoll il-knisja tal-Griegi. Kienet akbar minn tal-Latini. Fuq il-bieb tagħha kien hemm salîb tal-ħaġar, kollu mtaqqab bil-balal tal-az-zarini. Meta saqsejna dawk x'kienu lil mara li ġiet tiftħilna, qaltilna li s-suldâti Torok qagħdu jisparaw fuq is-salib huma u għaddejjîn minn hemm, qabel ma daħlu l-Ingliżi fis-sena 1918.

Minn ġewwa l-knisja ma fihiex żîna. Ftit xbieħât tal-qaddisin fuq l-*ikonostasis*, żewġ kandlieri kbâr mgħottijin bid-drapp aħmar, kandlier f'kull ġenb tal-knisja, u l-bqija xej. Laqatni, u għadni niftakar sewwa fih (għax jissemma wieħed bħalu fiż-żjâra tal-Isqof Duzina, hawn Malta) il-fonti tal-magħmudija. Dan magħ-mul minn vaska kbira mdawra, im-ħaffra minn ħaġra waħda, wieqfa fuq biċċa kolonna ħoxna, fil-ġenb. Mad-dawra tal-vaska, minn ġewwa, kien hemm sing oħxon iswed, donnu taż-żift. Saqsejt lil dik il-mara dak il-għakar x'kien. Qaltli li dak kien ħmieġ tat-trâbi li jitgħammdu. Għax il-Griegi Ortodossi jgħammdu lit-trabi kollha li jitwieldu ma' tûl is-sena f'jum wieħed, ftit fuq Għid il-Kbir, li jgħidulu Għid il-Għetâs. Lit-trabi jgħammduhom billi jgħaddsuhom, ġisimhom kollu fl-ilma, u bid-deħxa, kif iħossu ruħhom mgħaddsa fl-ilma kiesaħ jagħtûhom imsarinhom, u jħammġu. U l-ħmieġ wara jeħel mal-fonti u jinxef, u jħallûh hemm !

Qagħdna l-Fħies sa wara nofs inhâr. Wara li kilna u sar naqra l-ħin, il-kurât ta' hemm, Dun Halîl jara s-sema jissaħħab, qabad iħajjarna biex infittxu nerġgħu lejn is-Salt, li ma taqbadx nieżla x-xita. Is-sewwa

Is-Salt, Tranġordanja. Il-Kurat, Dun Anton Vergani, li laħaq wara Dun Ġubrajil, mat-tfal subjien tal-"Aħawija" bħal "Brotherhood" tal-Azzjoni Kattolika. It-tieni tifel, saff ta' fuq (mix-xellug) il-lum qas-sis: Dun Elija Naber.

kien li bażа' li ma nkunux nistgħu mmorru bix-xita, u hekk ikollna ner-ġgħu nieklu minn għandu fil-għaxija. Abuna Halîl kien Għarbi, u l-Għarab fi ċkunithom ikunu foqra, u meta jik-bru jsiru xħâħ, għax jibqa' dejjem f'moħħom il-ħsieb tal-faqar. Ma tis-tax tlûmu, miskin. Aħna smajna minnu u tlaqna, u xita ma għamlitx ħlief naqra rqîqa, meta konna għod-dna wasalna s-Salt.

Għal dil-ħabta, il-kurât, Dun Ġub-raijl, kellu xi jgħîd ma wieħed mis-

Salt, raġel, minn għalija, jismu Simgħân il-Laħħâm, u għandu jkun li l-kurât kien għajjat miegħu u tefgħu 'l barra ma nafx minn fejn, hux mill-knisja jew mid-divân. Naf li dak ir-raġel rafa' sebgħu u qallu: "Nixkîk! Nixkîk! (jiġifieri: *nirrapportak*). U hekk għamel. Imma Dun Ġubrajil mar l-għassa u *xeka* lilu wkoll. Fuq iex ma nafx, għax jien ma nħobbx nistaqsi; jekk nisma,' nisma'; jekk ma nismax ma nsaqsix, la ma jkollix x'naqsam fil-ħaġa jien. Kienet sa tinqala' waħda bħal ta' dâri, u tinqasam il-Parroċċa! Il-Patrijarka sama', u ġiegħel lil Dun Ġubrajil imur iħassar it-taħrika, kif għamel tas-sew. U Simgħân ukoll ħassar it-taħrika tiegħu, u l-ħaġa ntemmet b'wiċċ il-ġid. Wara ftit Dun Ġubrajil telaq mis-Salt. Jekk telaqx minn rajh inkella għax ġiegħlu l-Patrijarka, ma nafx. Wara xi jiem ġie kurât ieħor, qassis żagħżugħ Taljân, li trabba l-Palestina, u jaf il-Għarbi sewwa, jismu Don Anton Vergani, minn għalija, Pjemontiż.

Hawn rajt ħaġa kerha wisq, minn dak is-surmast Għażîż Abu-Sâba ta' Ramalla, li qatt ma nsejtha. Billi Dun Ġubrajil lil dak is-surmast kien iġîbu, meta qallu li kien sa jitlaq mis-Salt is-surmast għamel ta' bir-ruħu qalbu sewda. U Dun Ġubrajil qabel telaq tah ritratt (bħal dak li ġibna hawn, f'dal-Qari, imma akbar) Is-surmast mar iwasslu sal-karozza, u niżżel it-tarbûx fuq għajnejh bħalli kieku kien qiegħed jibki. Meta raġa' l'ura lejn id-Dejr, imma, biddel imġiebtu kollha; ġieb ir-ritratt tal-kurât, beda jidħak bih kemm jiflah, u hemm quddiemna, jagħmillu (skużi) l-qrun fuq wiċċu fir-ritratt. Tas-sew li Dun Ġubrajil ma kienx wisq ta' min iqîmu, bħala *persuna*, imma s-surmast anqas ma kellu l-ewwel jilgħabha ta' ħabîb u mbagħad jagħmel dak il-għajb. Lili u lil Dun Longo il-kurât telaq bla ma kellimna, u anqas aħna ma kellimnieh. Imma ma għedna xejn fuqu.

Meta kien ilu ftit hemm Dun Vergani qalîlna biex kieku mmorru u naqbdulu ftit żrinġijiet, biex jaqlihom. Is-Salt, billi qegħda qalb l-iġbla, fiha ħafna ilma: għajn kbira f'nofs, il-belt — l-ilma tagħha ħiereġ igelgel minn ġewwa ħofra — żewġ għejjun oħra ftit bgħid, fin-niżla, jħg'dulhom Għajn Ġadôr il-Fuqha u Għajn Ġadôr it-Taħta, l-ilma talwaħda ħiereġ mill-blat, tal-oħra jiżżerżaq ħelu-ħelu ma' blata lixxa, sewda. Imbagħad hemm wied għemiq, b'għajn kbîra tbaqbaq tielgħa mill-qiegħ tiegħu, u l-ilma tagħha jibqa' sejjer mal-wied. Ftit l-isfel minn d'n, għajn oħra, jgħidulha Għajn il-Ferħa u d-Dik; u aktar 'l isfel għajn oħra, jgħidulha Għajn Hażżîr, l-ilma ħiereġ minn taħt blata kbira wieqfa f'nofs il-wied. Fuq iżżewġt iġnieb ta' dal-wied hemm l-egħlieqi bis-s'ġar, kull siġra m'ogħla sur, jgħidulhom il-Basatîn, jiġifieri: l-Ġonna. Fihom siġar tar-rummien, tal-lewż, tal-ġewż, t'n u ħawħ u berquq, u hemm siġar tal-luq u tas-sâru li ma jagħmlux frott; bejn l-egħlieqi u l-wied għaddejja t-triq tal-karozzi, minn Għammân tieħu għax-Xûna, għas-Salt, għal-Ġordân, Ariħa, Betgħanja u Ġerusalêm.

Mela Sagħîd u jien, darba wara nofs inhar, jum ta' bla skola, morna f'dan il-wied, naqbdu ż-żrinġijiet. Jien inżajt iż-żarbun u nżilt fl-ilma u qbadt ħafna. Sagħîd qabad x'erbgħa wkoll, imma m'hux daqsi. Imlejna maktur kbir u rġajna lejn is-Salt. Dun Vergani għażel it-tajbin mill-ħżiena, qata-

għlhom rashom bl-imqass, qaxxarhom, u qabbad lill Omm-Nażâr taqlihomlu. Imbagħad ġiebhom moqlijin fuq il-mejda, u kielhom. Sagħîd kiel koxxa ta' żrinġ ukoll; jien ma doqthomx. Imma l-mixi fl-ilma kiesaħ wara nofs inhar għandu jkun li m'hux tajjeb. Għax minn dik il-lejla qabadni wġiegħ ta' żaqq u dam ma telaqni xi ħmistax.

Issa ngħidu xi ħaġa fuq: Ix-Xalata. Xalata kull ħadd iħobb jisma' fuqha. Xalata ma hix xi ħaġa ta' swied il-qalb.

Is-Salt hemm drawwa li wara Għid il-Kbir, lit-tfal ta' l-iskola jagħmlulhom xalata. Joqtlu żewġt iħrief, isajjruhom kif isajjru l-Għarab, u jeħduhom fuq xatt dik ix-xmara ż-żgħira li semmejt l-ewwel, li jgħidulha Wâdi l-Ażraq. Xi siegħa mixi bgħid mis-Salt. It-tfal imorru mas-surmastrijiet, jew mal-qassis, jew ġemgħa-ġemgħa weħedhom, għax Wâdi l-Ażraq kull ħadd jaf fejn hu. Jien ukoll mort, m'hemmx għal fejn ngħidu. Fejn waqafna (jew fejn *waqfu*, għax il-qassis u xi rġiel u xi tfal kienu hemm, meta wasalt jien) il-wied kellu żewġt ixtût qosra, bis-siġar tal-olejandru bil-ward abjad u aħmar, u taħt is-siġar miksi bil-ħaxîx, aħdar, artab u frisk, u rqajja' ta' blat abjad, nadif u mieles. Naħa minnhom, wara x-xatt kien hemm blat għoli, b'xi daħla żgħira, li jagħmel id-dell. L-ilma jgħaddi jgelgel minn fuq il-blat u ċ-ċagħak abjad ta' qiegħ il-wied u kull kemm jistagħdar, u fil-għadira li jagħmel, ikun hemm jgħum ħafna ħut. It-tfal tas-Salt ma jafux jgħumu, għax is-Salt bgħida wisq mill-baħar; imma niżlu ġewwa l-ilma, fejn kien baxx, bil-qliezet ta' taħt ijżommu id f'id, dawra-dawra, u jaqbżu u jgħajjtu: "La Ilâha illa Hu! La Ilâha illa Hu! . . . La Ilâha illa Hu . . ." Issa, dan kliem li jgħiduh il-Misilmîn, u m'hux ħaġa li jgħiduh biċ-ċajt ulied l-Insâra; imma billi kien hemm il-qassis, Dun Giuseppe Longo, u ma kellimhomx, jien deherli li anqas kelli nkellimhom. Imma f'qalbi bdejt nitlob lil Bambîn li ma jgħaddux minn hemm dak il-ħin xi Misilmîn u jagħmlu għalina u jagħtuna xi xebgħa ġebel, għax jaħsbuna li qegħdîn inwaqqgħu għaċ-ċajt id-Din tagħhom.

Għal xi l-ħdax jew nofs inhar, irġiel li kien hemm magħna — misserijiet u qraba tat-tfal — tawhom jieklu. Qassmuhom għaxra għaxra; qalulhom joqogħdu bil-qgħda fuq il-blât ċatt u nadif, kull għaxra dawra mejt, u f'nofshom tigân — huma jgħidulu *bâtja* — mimli bir-ross mgħolli biz-zalza tat-tadam fuqu u għaxar biċċiet kbar laħam tal-ħarûf, u erħilhom jieklu b'idejhom. Kien fihom għaxqa tarahom! U l-qassis u aħna kilna fl-aħħar; u mgħarfa u furketta kellna, imma sikkina, le. Skieken, il-Għarab, waqt l-ikel ma jdaħħlux.

Wara l-ikel, kbâr u żgħar, qagħdna ftit nistrieħu, għad-dell biered (tal-blât u tas-siġar tal-olejandru. Imbagħad it-tfal reġgħu niżlu fl-ilma, jaqbżu u jitbahardu bħal qabel. U meta x-xemx bdiet titbaxxa, għajjatnielhom ħalli jilbsu; meta libsu, ħadniehom qajl-qajl lejn is-Salt. Elsie.

(*Baqa għal darba oħra*)

La tadħol bejt iż-żennan, u la takol ħubż il-mennan. *La tidħolx f'dar il-għajjur, u la tiekolx ħobż il-faħħâri.* L-ewwel wieħed, għax billi kull ħadd iqis b'xibru, jaħseb li int tgħir għalih u għal dak li għandu f'daru; u t-tieni għax billi jkun faħħâri, imur jiftaħar man-nies kemm ikel tajjeb ġieblek quddiemek, u kemm kilt bil-qalb, u kemm imissek tibqa' tafħulu; u hekk iġiegħlek tistħi.